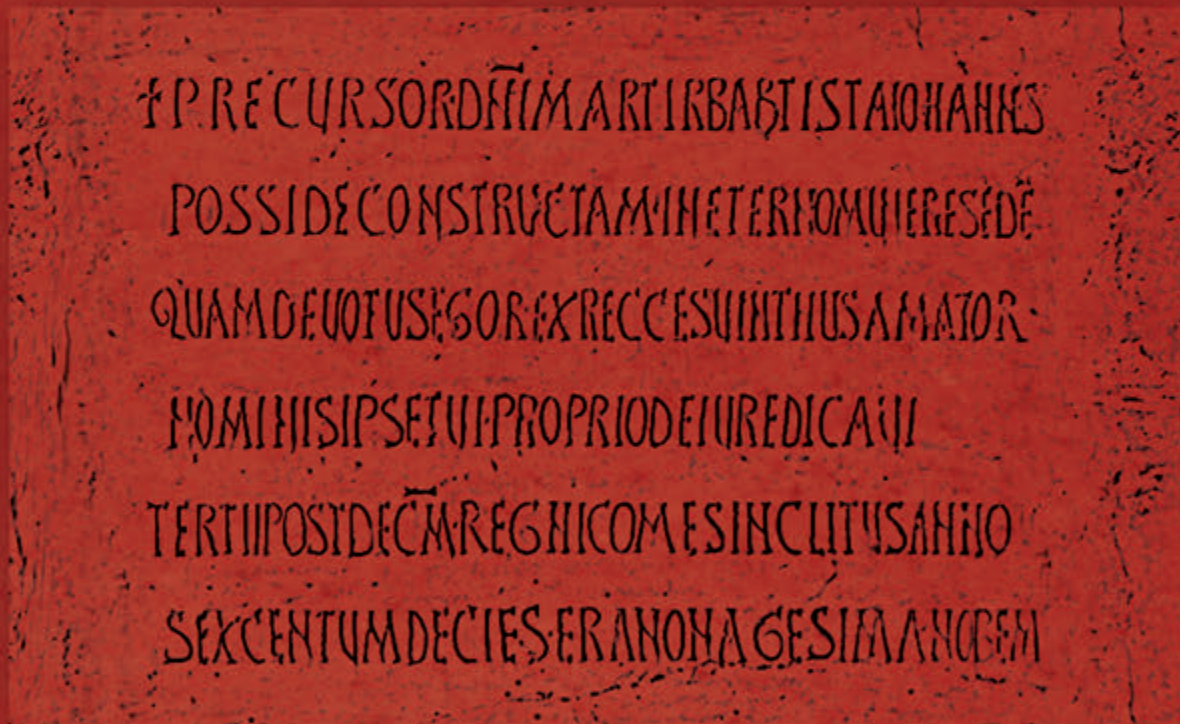

Szerkesztette:

Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám

STUDIA CLASSICA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

STUDIA CLASSICA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Antiqua et Orientalia 4

Monographs of the Institute of Ancient Studies, Faculty of Humanities,
Eötvös Loránd University, Budapest

STUDIA CLASSICA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Szerkesztette:

Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám

© Szerzők, 2015

© Szerkesztők, 2015

ISBN 978 963 284 632 3

ISSN 2063 1634

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Kiadói szerkesztő: Gaborják Ádám
Tipográfia: Anders Tibor
Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomda: Multiszolg Bt.

TARTALOM

Az epikus prooimion változásai az évszázadok folyamán	7
<i>Ritoók Zsigmond</i>	

GÖRÖG IRODALOM

Tyndareós és Orestés vitája (Euripidés, Orestés 456–629).....	35
<i>Bolonyai Gábor</i>	
Plutarchos vegetarianizmusa: közös hagyomány és egyéni érzékenység – Az akháj szövetség bukása 300 év távlatából (Pausanias: Görögország leírása VII 6. 3–17. 4)1	55
<i>Gaál Balázs</i>	
Kr. e. 146 – a görög történelem vége?	91
<i>Gábor Sámuel</i>	
Az argosi vének éneke – Az ének–beszéd-váltások dramaturgiai pillanatai Aischylos színpadán	115
<i>Kárpáti András</i>	
Hésiodos, Melanchthon és az imitatio	135
<i>Krähling Edit</i>	
Jósszerep és történetírás – Tisamenos és Melampus története Hérodotosnál	145
<i>Kulin Veronika</i>	

IND IRODALOM

Sohgaurā-réztábla – Maurya-kori epigráfiai emlék?	161
<i>Tóth Ibolya</i>	
A tér- és időábrázolás változásai a klasszikus indiai színházban	169
<i>Válóczi Róbert</i>	

FILOZÓFIA

Aidós és nemesis – Prótagoras Prométheus-mítoszának előképei.....	181
<i>Bárány István</i>	
Az érzékelés tartalma – Aphrodisiasi Alexandros	195
<i>Hangai Attila</i>	
A reflexió két fajtája Damaskiosnál.....	207
<i>Lautner Péter</i>	
A démokritosi episztemológiáról	217
<i>Németh Attila</i>	
A Prométheus-mítosz Platón <i>Prótagoras</i> ában	225
<i>Rosta Kosztasz</i>	

A sztoikus etika epiktétosi reformja	237
<i>Steiger Kornél</i>	

LATIN IRODALOM

Hannibal átkelése az Ebro folyón – egy hiányzó jelenet Silius Italicus Punicájában	249
<i>Kozák Dániel</i>	
Aeneas, az etruszk antihős	261
<i>Rung Ádám</i>	
Egy rendhagyó felajánlás a 7. századi Hispániából	289
<i>Végh Judit</i>	

NYELVÉSZET

A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján.....	303
<i>Adamik Béla</i>	
Aquincum latin nyelve	317
<i>Gonda Attila</i>	
Funkcióigés szerkezetek a <i>kar-</i> 'csinál' igével a Rgveda 7. könyvében	339
<i>Ittész Máté</i>	
Explicitációs törekvés a kései latin mondatszerkezetben	351
<i>Kiss Sándor</i>	
Pragmatikai fordulat a bibliai héber nyelv leírásában	359
<i>Koltai Kornélia</i>	
Mozgatások és kiemelések a latinban.....	369
<i>Giampaolo Salvi</i>	
A vezirhani fríg felirat utolsó sora	381
<i>Simon Zsolt</i>	

AQUINCUM LATIN NYELVE*

Gonda Attila

I. Bevezetés

„...Non incuriose per militum contubernia transire, sed forte temere Syrorum munditias introspicere, Pannoniorum inscitias, de cultu cuiusque ingenium arbitrari...”; „...Nagy figyelmességgel vonult el a sátrak között, és kapásból felismerte a szíreket ápoltságukról, a pannóniaiakat faragatlanságukról, kinek-kinek műveltsége alapján ítélve meg jellemét...”¹ – Ránk maradt Fronto egy töredéke, amelyben L. Verus hadvezéri erényeit dicsérve írja, hogyan ismerte fel különböző etnikumú katonáit. Az idézetben szereplő pannóniai származású katonák az Aquincum területén is élő *eraviscus*okból sorozott *legio II Adiutrix* kötelékében szolgáltak.² Fronto helye alapján Mócsy András azt a következtetést vonja le, hogy a pannóniaiakat – az idézetben szereplő katonák származása alapján így valószínűleg az aquincumi pannóniaiakat is – közmondásos műveletlenségükről, hibás, romlott latinságukról és írástudatlanságukról lehetett felismerni. Vajon mennyire vonatkoztatható ez Aquincum latin nyelvére? Mit árulnak el nekünk minderről Aquincum nyelvemlékei, a feliratok? Valóban helyes Fronto alapján feltételeznünk, hogy az aquincumi latinság alacsonyabb fokú romanizációt mutatott, mint más területek latin nyelve?

A következőkben Aquincum latin nyelvű feliratainak klasszikus latin normanyelvtől eltérő jelenségei és azok időbeli mintázata alapján felvázolom Aquincum latin nyelvtörténetét, meghatározom az aquincumi latin nyelv egyes korszakait, és azok jellegzetességeit bemutatva megkísérlek választ adni a kérdésre, melyet Fronto számunkra fölvetett.

II. A kutatás módszertani alapjai

Aquincum latin nyelvének kutatásában, amelyről az ókori szerzők szinte alig közölnek valamit, mindenképpen a feliratos források vizsgálatára kell szorítkoznunk.³ Viszont a feliratos anyag olyan nagyszámú adathalmazzal szolgál a vulgáris nyelvi jelenségekről, hogy azon a statisztikai vizsgálati elveket alkalmazva jó eséllyel sikerülhet a helyi nyelvtörténetet rekonstruálni, illetve az esetleges nyelvi differenciáció nyomait kimutatni. A latin dialektológia tanulmányozásában

* Jelen tanulmány a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című, K 108399 ny. sz. OTKA-projekt keretében készült.

¹ Fronto, *Principia Historiae* 13.

² BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 76.

³ Az általam feldolgozott feliratos anyag többségét KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám: *Tituli Aquincenses I–III.* kötetei közlik, továbbá néhány tételt a *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae*, a *Die Römischen Inschriften Ungarns VI.* és a *Die römischen Inschriften Ungarns: Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum* kötetei.

Herman József fektette le azt a módszertani alapelvet, ami a latin nyelv területi változatainak feliratokon történő kutatásához sikerrel alkalmazható.⁴ Ezt a módszertani alapelvet alkalmazva jött létre Adamik Béla vezetése alatt a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa”⁵ kutatói program, melynek eredményeit már számos hazai és nemzetközi publikáció igazolja; ennek a kutatási programnak a keretei között dolgoztam fel Aquincum latin nyelvét.

A Herman-féle módszertan szerint a hibatípusok gyakoriságát kell vizsgálnunk az egyes területeken, hogy abból következtessünk nyelvföldrajzi különbségekre. Minden vizsgálatba vont területen a hibák összességéhez képest a különböző hibatípusok egymáshoz viszonyított gyakoriságát, relatív frekvenciáját számítjuk ki. Ha az egyes földrajzi területek között vannak dialektológiai különbségek, akkor azok mint e területek hiba-profiljai közti különbségek jelentkeznek, tehát a hibák eltérő megoszlásában mutatkoznak meg. A helyesírásukban helyes és helytelen írásmódok arányszámának összevetése legfeljebb egyfajta kulturális mérőszámként a hibastruktúrák különbségének nyelvi eredetét hivatott garantálni.

A történeti nyelvészeti szempontból történő statisztikai elemzésben kiemelt fontosságú módszertani alapelv a vizsgált időszakban már nem aktív változási folyamatokból adódó helyesírási hibák,⁶ a kvázi-helyesírási hibák⁷ és a vizsgált korszakra jellemző aktív változási folyamatokról árulkodó hibák elkülönítése, amire azért is szükség van, hogy rendelkezünk egy olyan viszonyítási ponttal, amelyhez statisztikailag arányítva a korszakban aktívan zajló változási folyamatokat, azok intenzitását, elterjedtségét, jelentőségét megállapíthatjuk. Az ilyen helyesírási vagy kvázi-helyesírási hiba ugyanis – csakúgy, mint a helyes-helytelen alakok arányszáma – nyelven kívüli, kulturális tényezők függvénye is, így vizsgálatunkban kontrollszerepet tölthet be, amivel ellenőrizhetjük a hibastruktúrák különbségének nyelvi eredetét. Ha ezek a kulturális mérőszámok a hibák összességének számához viszonyítva százalékban területenként vagy korszakonként nem mutatnak jellegzetes eltérést, míg a hibatípusok profiljai igen, akkor biztonsággal jelenthető ki, hogy a területek vagy időszakok közti eltérő hibamegoszlások valódi nyelvi különbségekre utalnak.

A fentiek alapján tehát az aquincumi latin feliratok normanyelvtől eltérő jelenségeit osztályozva⁸ az egyértelműen nem nyelvi eredetű elírások és vésnöki hibák mellett kvázi-helyesírási hibának vettem az olyan hangtani jelenségekre utaló alakokat is, amelyek valamely korábban, már a vizsgált korszakunk előtt lejátszódott hangváltozásra utalnak: ezek ugyanis nem árulnak el semmit az aquincumi latinság sajátos arculatáról. Ilyen például a császárkori latinság viszonylatában az AE és E közötti tévesztés, mivel az /ae/ monoftongizációja már a császárkor ele-

⁴ Módszertani elveinek legteljesebb kifejtése: HERMAN 2000, 123–135. Továbbá: ADAMIK 2012, 91–105.

⁵ Angol nevén *Late Latin Database*, a továbbiakban LLDB adatbázisként hivatkozom rá (hozzáférhető a <http://lldb.elte.hu/> oldalon); az LLDB és metodológiája bemutatását lásd ADAMIK 2010 és 2012.

⁶ A „helyesírási hiba” kifejezés a cikkben a továbbiakban kizárólag az olyan írásbeli hibákra vonatkozik, melyek csupán írástechnikai, vésnöki tévesztéseket és nyilvánvalóan nem kiejtésbeli változást jeleznek. Azonos a cikk diagramjain szereplő *Orthographia* kategóriával, mely tágabb, mint az LLDB-ben használt *Errores non grammatici* kategória, mert olyan, az adatbázisban *Consonantismus* kategóriába tartozó adatokat is ide sorolok, mint pl. C~K. A „helyesírási hiba” kifejezés a tanulmány egyes gondolatmeneteiben tágabb értelemben a „kvázi-helyesírási hibákat” is magában foglalhatja.

⁷ A „kvázi-helyesírási hibák” (*Errores quasi orthographici*) vagy „klasszikus hibák” kifejezés vonatkozik a továbbiakban az olyan írásbeli hibákra, melyek normától való tényleges hangtani eltérésre utalnak, azonban a vizsgált korszakban már többé-kevésbé lezárult változási folyamatokat és meggyökeresedett ejtismódokat tükröznek, melyekhez a hivatalos helyesírás konzervatív természete nem alkalmazkodott. Ilyen a mai magyarban a *ly-j* betűpáros, vagy a császárkori latin köznyelv szempontjából az *ae-e* írása.

⁸ A *Tituli Aquincenses* II. kötetének végén Fehér Bence is összeállított egy rendkívül precíz és alapos hibakatalógust ill. osztályozást a kötet feliratainak hibajelenségeiről, mely a jelen cikk tanulmányozásához haszonnal forgatható, de nem azonos a jelen cikkhez felhasznált, LLDB-ben rögzített hibagyűjteménnyel, amelyben számos hibajelenség a TitAq-katalógusától eltérő kiértékelést és osztályozást kapott.

jén bekövetkezett, így az AE és E közötti ingadozás csak műveltségi, helyesírási ismeretektől függ. Hasonló jelenség az NS~S felcserélése, a H vagy a szóvégi -M elhagyása, a görög eredetű aspiráták egyszerű mássalhangzóval történő helyettesítése, melyek mindegyike már a klasszikus latin nyelvvállapotot megelőző időszakokban is általánosan elterjedt – noha a klasszikus normanyelvben megbélyegzett – ejtés mód volt. Ezeket a klasszikus latin normanyelvben is már meglévő, elfogadott, megtűrt vagy tudomásul vett jelenségeket „*Errores quasi orthographici*” hibatípusok gyűjtőnév alatt tárgyalom az egyes korszakok bevezetéseként, és minden egyéb, a vizsgált korszak aktív változási folyamatait tükröző jelenség gyakoriságát hozzájuk viszonyítom.

III. Aquincum történeti áttekintése

Amint majd látjuk, Aquincum történelmének és nyelvtörténetének időszakai nagyrészt fedik egymást, de a pusztán történelmi alapú nyelvtörténeti periodizáció nem lenne pontos. A római foglalatást követően Aquincum *vicus*ként, falusi jellegű római településként az 1. század utolsó harmadában születik meg. 106 körül Pannonia Inferior fővárosa lesz, majd 124 körül *municipium*i, 194-ben pedig *colonia* rangot kap. Innentől a 3. század közepéig tart Aquincum virágkora, ezt követően a fokozatos hanyatlás időszakába lép. A 4. századtól a barbár betörések és zűrzavaros állapotok következtében a város lassan lepusztul, elnéptelenedik, és az 5. század elején Aquincum római történelme lényegében véget ér.

IV. Nyelvi korszakolás

Az aquincumi latin nyelv korszakolásához a feliratok hibajelenségeit először összességükben feldolgoztam, hogy viszonyítási pontként szolgáljanak az elemzés során, majd a nyelvi hibákat harmadévszázados csoportokra osztva elemeztem, ami nagyjából megfelel a korabeli beszélők generációváltási időtartamának, emellett egy évszázad harmada már elég tág ahhoz is, hogy statisztikailag értékelhető adatmennység álljon rendelkezésünkre, ugyanakkor eléggé szűk időszak ahhoz, hogy pontosan húzhassuk meg a határvonalat az Aquincumban használt latin nyelv egyes állapotai között. Az így nyert kilenc időszak vizsgálata meggyőző képet adott a változások lépcsőzetességéről, melyek a történelmi viszonyok változásaival párhuzamban haladnak, azonban fontos hangsúlyozni, hogy az alább meghatározott nyelvtörténeti korszakolás elsősorban csak az eddig feltárt aquincumi feliratos szövegkorpusz belső nyelvtörténetét írja le, és a periodizáció abszolút érvényességéhez az Alpok–Duna–Adriai régió és a birodalom egészének nyelvtörténetét is figyelembe kell venni.

A statisztikai elemzés eredményeként a hibák időbeli megjelenése, intenzitása, és az egyes 30 éves periódusokban meghatározó volta alapján Aquincum latin nyelvtörténetét a következő három meghatározó korszakra osztottam:

1. A fokozatos **nyelvi romanizáció időszaka** nagyjából a latin nyelv helyi megjelenésétől a *municipium*i időszak közepéig tart, 41-től 167-ig, a *colonia* rang elnyerése előttig. Ez az időszak nagyjából egybeesik az eredetileg kezdetleges, falusias város kiépülésének és betelepülésének valamint az *eraviscus* őslakosság asszimilációjának időszakával.

2. Ezt követi a latin nyelv meghatározó változásainak időszaka 168 és 267 között, ami Aquincum virágkorával is közel egybeeső periódus. Ez a már mélyen gyökeret vert, **érett aquincumi latinság** korszaka, amelyből a legtöbb nyelvemlékünk maradt fenn. A több felirat szükségképpen több hibát is tartalmaz, ami alapján joggal merül fel a kérdés, hogy az ekkor meginduló nyelvi változásokról árulkodó nagyobb számú hibák vajon nem csak a nagyobb számú feliratból következnek-e: ne feledjük azonban, hogy vizsgálati módszerünkkel pont ezt a problémát küszöböltük ki, ugyanis nem a hibák számát, hanem egymáshoz képesti arányukat vizsgáljuk, és éppen ezek az arányok bizonyítják, hogy Aquincum latin nyelve meghatározó változásokon megy keresztül ebben az időszakban.

3. Végül 268-tól 410-ig, az utolsó római korra datálható feliratig tartó időszak zárja Aquincum latin nyelvtörténetét: a **késő-aquincumi latinság** időszakában az előző nyelvi korszakban megjelent változások kibontakozásának és az újlatin nyelv felé történő megindulásnak jeleit láthatjuk.

Az aquincumi feliratos korpusz nagy számmal tartalmaz olyan adatokat, melyeknek datálása nem pontos, egy vagy több évtizeden, akár több évszázadon is átível. Az egyes korszakok meghatározásához és leírásához, továbbá következtetéseink levonásához elsősorban a biztos datálásúakból kell kiindulni, a tágabb datálású adatok csak a minden kétséget kizáróan ebből az időszakból származó adatok támogatására szolgálhatnak. A továbbiakban azokat a statisztikai adatokat, amelyeket a pontosan datált és tágabb intervallummal datált összes valószínűsíthető adatból számoltam ki, szögletes zárójelben, az alábbi formátumban adom meg: [12 db 24%].

V. A nyelvtörténeti korszakok bemutatása

1. A nyelvi romanizáció időszaka (41–167)

A római hódítás idején a későbbi Aquincum területén a kelta eredetű és kultúrájú, Tacitus⁹ szerint illír nyelvet, valójában azonban minden bizonnyal kelta nyelvet is beszélő¹⁰ *eraviscus* nép élt. Bár Augustus említi, hogy a birodalom határát a Dunáig terjesztette ki, azonban csak 50 körül¹¹ létesülnek itt az első állandó katonai táborok. Az 1. század utolsó harmadában születik meg Aquincum, a *vicus*. 106 körül már főváros, ettől kezdve a letelepülő veteránok és az *eraviscus* arisztokrácia közreműködésével növekszik.¹² 124 körül eléri a *municipiumi* státust, ami felgyorsítja a romanizációs folyamatot:¹³ végül a 2. század közepére megszűnik a lényegi különbség a bennszülöttek és a betelepült rómaiak között, a két kultúra egyesül, a romanizáció befejeződik.¹⁴

⁹ Tacitus, *Germania* 28; 43.

¹⁰ MÓCSY 1974A, 14.

¹¹ ZSIDI 2002, 27.

¹² ZSIDI 2002, 30–35.

¹³ ZSIDI 2002, 38.

¹⁴ BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 68.

Erre az időszakra 225 hibajelenség rögzíthető biztos dátummal a *Tituli Aquincenses* gyűjteményéből (ebből 35 db alternatív értelmezés¹⁵), és további 139 tágabb datálású adat tartozhat feltehetően ide, így a korszakot vizsgálva összesen 364 (köztük 54 alternatív) adatot lehet figyelembe venni.¹⁶

Orthographia. Mielőtt a klasszikus latintól eltérő irányba mutató változásokat sorra vennénk, először el kell különítenünk azokat a hibajelenségeket, melyek főként írástechnikai vagy vésnöki hibának tekinthetők. Ilyenek a véletlenül vagy rövidítés céljából szokatlan módon kihagyott, a feleslegesen betoldott vagy a félreírt betűk, de ilyen a C~K vagy a QV~CV felcserélése is. Ezek a pusztán írástechnikai hibák teszik ki a korszak hibajelenségeinek 18%-át (40 db [72 db 20%]), ezek arányához fogjuk viszonyítani a valós hangtani-nyelvtani változásokat tükröző hibajelenségeket. Ehhez a kategóriához súlyozás céljából hozzávehetjük a korábban lezajlott vagy már régóta folyamatban lévő hangtani változásokból adódó helyesírási hibákat (*Errores quasi orthographici*), melyek nem minden esetben jelentenek lezárult folyamatot, de annyira régóta és olyan széles körben elterjedt jelenségek a birodalom egészében, hogy nem szolgáltatnak az aquincumi latinra specifikusan jellemző adatot.

Errores quasi orthographici (M, H, NS; PH/TH/CH; AE). A 41-től 167-ig tartó első korszak kezdetén a klasszikus normanyelv alsó regiszterének tipikus hibái mutatkoznak meg, olyan jelenségek, amelyek, ha írásban nem is, de ejtésben bizonyos mértékig a klasszikus latin részét képezik: a szóvégi ún. M *caduca* lekopása, a H elhagyása, az NS mássalhangzó-csoport egyszerű S-ként írása. Már az ólatin korszaktól része a beszélt nyelvnek a hehezetes mássalhangzók egyszerűsítése: a PH ilyenkor egyszerű P-vé, TH-ból T, a CH-ből C lesz. Az AE diftongus már a Kr. u. 1. század végére mindenhol monoftongizálódott, ezt tükrözik kezdettől fogva az aquincumi feliratok is. Ezek az összes hibajelenség 22%-át (50 db [92 db 25%]) kitevő „klasszikus hibák” mutatják, hogy ennek a korszaknak tipikus feliratállítója a betelepült római katona vagy kereskedő, aki általában a korabeli itáliai köznyelvet hozta magával.

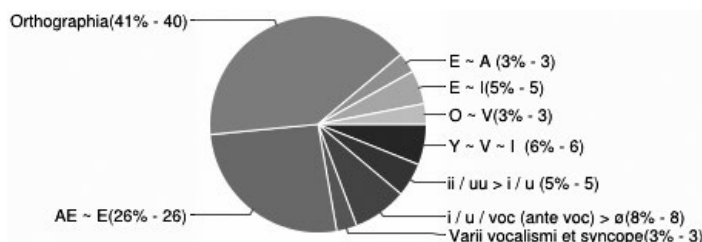
Ezeknek a helyesírási hibáknak a statisztikai adatait, számukat és arányukat az olyan hibákhoz képest, melyek már valós idejű hangtani változásokról adhatnak jelt, a magánhangzórendszer és a mássalhangzórendszer elemzésénél tárgyaljuk.

¹⁵ Az LLDB-ben „alternatív kóddal” felvett adat. Az alternatív kóddal egy másfajta jelenségként már felvett adatot egy lehetséges, de kevésbé valószínű értelmezés alapján jelölhetünk meg. Például egy, a feliraton lévő E (< *et*) lehet írástechnikai hiba is, rosszul kivitelezett ligatúra, de lehet a szóvégi T lekopásaként is értelmezni. Ez mind a két hibajelenségre adat lehet, de a vizsgált felirat megítélése alapján a két adatból az egyik főkóddal, a másik alternatív kóddal kerül be az adatbázisba. Az alternatív értelmezések nagyon fontos – bár csak másodlagos – faktorként szolgálhatnak az összkép megalkotásában. Aquinum latin nyelvének leírásához az alternatív adatokat minden esetben bevontam az elemzésbe.

¹⁶ A tanulmányban szereplő összes LLDB adat az adatbázis gyűjteményének 2015. márciusi állapotát tükrözi. A közölt diagramokat az adatbázis keresőelemére telepített diagram-ábrázoló modul segítségével hoztam létre.

1.1. Magánhangzórendszer

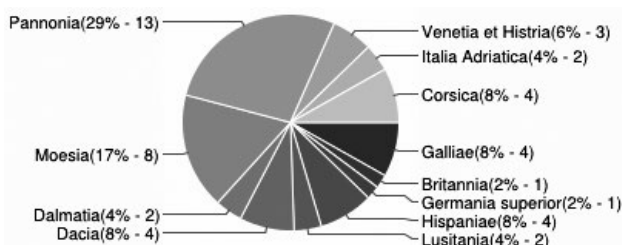
A nyelvi romanizáció időszakában zajló magánhangzó-változásra utaló, biztosan a vizsgált korszakra datálható hibák statisztikai adatait az alábbi diagram mutatja:

1. diagram. Az aquincumi magánhangzórendszer (41–167) a technikai hibákhoz viszonyítva

A magánhangzórendszer progresszív változásait tükröző hibák aránya 33% (33 db [59 db 33%]) a pusztán helyesírási hibák és az AE~E tévesztés összegéhez (66 db 67% [123 db 67%]) képest,¹⁷ ami alapján bátran kijelenthetjük, hogy a korszak feliratai nem sokban térnek el a klasszikus latin nyelvállapottól. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Y~V~I (főleg az Y~V) keverése is ólatin gyökerekre vezethető vissza, továbbá, hogy az /ii/, /uu/ hangok összevonása sem teljesen idegen a klasszikus latintól, akkor a valóban előremutató hibajelenségek aránya már csak 22% [19%],¹⁸ ami nagyon konzervatív képet fest a korabeli magánhangzórendszerről. Ugyanakkor találunk pár szembeötlő jelenséget, melyek mégis néhány helyi sajátágról árulkodhatnak.

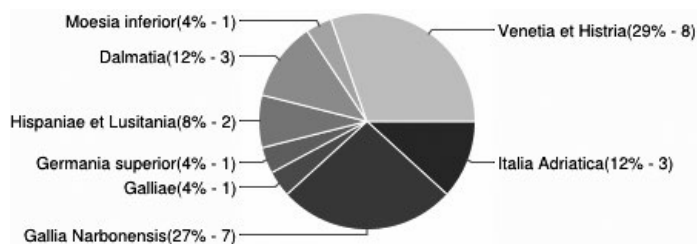
E~A. Aquincum teljes fennállásából 10 db E~A tévesztési adatunk van, ebből 3 db biztosan, 4 db potenciálisan datálható erre a korai korszakra, a többi 6 db pedig a 3. század első felére. Már a korszak kezdetétől találkozunk az E~A váltakozással, ami ebben az időben főként az Alpok–Duna–Adria régióban, elsősorban Pannonia, mellette Moesia, Észak-Itália és Itália adriai partvidékének térségeiben található meg (itt a következő évszázadban megduplázódik), továbbá kisebb mértékben Galliában és más kelta nyelvű területeken.

2. diagram. Az E~A tévesztés előfordulása a birodalomban a Kr. u. 1–2. században

¹⁷ A korszakra valószínűen datálható és a biztosan datálható adatok arányszámainak egymásnak történő pontos megfelelése is megerősíti, hogy a tágabb datálású adatok figyelembe vétele is megbízható eredményre vezethet, sőt, némely esetben hitelesebb képet adhat egy folyamatról.

¹⁸ [34 db 19%] a 182 db potenciálisan erre az időszakra datálható magánhangzó hiba [110 db] és helyesírási hiba [72 db] összegéből.

3. diagram. Az E~A tévesztés előfordulása a birodalomban a Kr. u. 5–7. században

A 2–3. században az Alpok–Duna–Adria régió kivül főleg azokban a tartományokban fordul elő E~A tévesztés, ahol pannóniai alakulatok állomásoztak, és a most vizsgált korszakunkat követő 200 év LLDB-ben összegyűjtött E~A tévesztéseinek is közel 50%-át Pannonia, Moesia és Dalmatia adja. Ám az E~A tévesztés helyi volta mellett még meggyőzőbb érvet találhatunk, hogyha megvizsgáljuk ennek a hangtani jelenségnek a földrajzi eloszlását a Pannonia kiürítése utáni időkben (3. diagram): a 4. század végétől Venetia–Histria területén, az 5. századtól Gallia Narbonensisben lesz egyre gyakoribb a jelenség, tehát pont azokon a területeken, ahová nagy létszámban érkezett a Pannoniából kitelepülő lakosság.¹⁹

Ezzel együtt sem lehetünk biztosak a dolgunkban, amíg csak a tévesztések abszolút számát nézzük, hiszen az eredményt torzíthatja, ha például valahol csak azért adatolt több ilyen hiba, mert összességében sokkal több felirat került elő. Módszertanunk lényege szerint az E~A tévesztés területenkénti relatív gyakoriságát kell megvizsgálnunk a magánhangzórendszer egészéhez képest. Az E~A tévesztések aránya a progresszív magánhangzó-változásokhoz²⁰ mérve az egész birodalom területén a következőképpen alakult:

1. táblázat. Az E~A tévesztés százalékos aránya a birodalomban a magánhangzórendszer progresszív hibáihoz képest

provincia	1–2. század		5–7. század	
összbirodalmi adatok	48 db	2%	26 db	1%
Pannonia (<i>inferior et superior</i>)	13 db	5%	—	—
Moesia (<i>inferior et superior</i>)	8 db	3%	1 db	(5%)*
Dacia	4 db	2%	—	—
Dalmatia	2 db	1%	3 db	2%
Venetia–Histria	3 db	(4%)*	8 db	3%
Italia Adriatica (<i>Transpadana, Umbria, Samnium, Apulia-Calabria</i>)	2 db	(3%)*	3 db	2%
Corsica	4 db	(50%)*	0 db	0%
Gallia Narbonensis	0 db	0%	7 db	1%
→ Gallia Narbonensis a 4–5. században:			6 db	5%
Galliae (<i>Lugdunensis, Aquitania, Belgica</i>)	3 db	(3%)*	1 db	0%
Hispaniae (<i>Hispania Citerior, Baetica</i>)	4 db	1%	1 db	1%
Etc.: Lusitania, Britannia, Germania Superior, Alpes Maritimae	5 db	2%	2 db	1%

¹⁹ MÓCSY 1974B, 347.

²⁰ Tehát az *Errores quasi orthographici* (pl.: AE~E) nélkül.

Az összbirodalmi átlag a korai időszakokra 2%, a Pannonia feladása utáni időszakokra 1%: ahol ezeknél magasabb arányszámot látunk, ott feltételezhetjük, hogy az E~A változás az átlagosnál nagyobb szerepet játszott a nyelvtörténetben. A fenti adatok közül a csillaggal jelzett és zárójelbe tett százalékok torzult arányokat mutatnak, ahol mindenképpen kevesebbet kell valószínűsíteni.²¹ Ha ezeket leszámítjuk, pontosan olyan eredményeket kapunk, amelyek alátámasztják az E~A felcserélésének Pannoniához és környékéhez való kötődését: a római lakosság kivonásáig itt a legmagasabb a relatív gyakorisága, majd miután a pannóniaiak Dalmatia, Észak-Itália és Narbonensis felé települnek át, a jelenség aránya azokon a területeken nő meg. Narbonensis esetében azt látjuk, hogy ha túl tág időszakot nézünk, akkor az összes magánhangzó-hibához viszonyítva kiegyenlítődik az E~A tévesztés aránya, azonban ha csak a Pannonia kiürítéséhez időben közelebbi 4-5. évszázadban számoljuk ki az E~A hibaarányt, akkor elképzelésünket alátámasztó, a korszakban rendkívül magas 5%-ot kapunk. Mindezek a tények támogatják a feltételezést, hogy ez a néhány E~A tévesztést mutató adatunk Aquincumból a tágabb régióra jellemző sajátos hangtani jelenségre utal, és a jelenség területi eloszlása alapján valószínűsíthetjük, hogy egy kelta-pannóniai szubsztrátum hatásának vagyunk tanúi.²²

E~I, O~V. Viszonyított gyakorisága alapján jellegzetesnek tűnik a bizonytalanság a hangsúlytalan /o/ és /u/ között (3 db²³ 3% [6 db 3%]), emellett bántortalanul jelentkezik a hangsúlytalan E~I keverés (5 db²⁴ 5% [7 db 4%]), látszólag hasonló gyakorisággal mint az O~V, azonban tekintetbe véve, hogy a latin folyószövegben az /e-/i/ hangok kétszer gyakoribbak az /o-/u/ hangoknál,²⁵ az E~I tévesztés aránya alacsonynak számít. Ezek alapján arra gyanakodhatnánk, hogy, jóllehet birodalomszerte már megkezdődött a palatális hangsor fúziója, Aquincumban ez a változási folyamat még kevésbé volt aktív, mint a veláris hangsoré.²⁶ Ezt alátámasztani látszik az O~V felcserélésének 1–2. századi megoszlása a birodalmon belül, ahol Pannonia 26 db O~V tévesztési adattal a második a rangsorban: ne feledjük azonban, hogy az előfordulások abszolút száma önmagában még nem bizonyít semmilyen dialektális jelleget, de a provinciák O~V tévesztéseinek megoszlása a további vizsgálat kiindulópontjaként szolgálhat:

²¹ Kiszámú hibajelenséghez aránylanak a maguk is rendkívül alacsony számú adatok, és legtöbbjükre más alternatív magyarázat is adható. Pl.: Venetia–Histria 1-2. századi adatai közül csak 1 db az, ami minden kétséget kizáróan hangtani okokra vezethető vissza (VIANNA < Vienna, LLDB-11765); Corsica mind a négy adata egyetlen név, a Caesar CAESER-ként való írása; Galla Lugdunensis, Aquitania és Belgica adatai grecizmusnak és vésnői hibának is értelmezhetők; Itália keleti, adriai partvidékének adatai pedig – Venetia–Histria adataival együtt – egy másik hangtani folyamattal is magyarázhatók, mely döntően /a/ > /e/ változásból állott (a vizsgált pannóniai jelenség fele-fele arányban /a/ > /e/ és /e/ > /a/, bár Aquincumban az /a/ > /e/ valamivel többször adatolt), és amely talán a csírája lehetett annak az /a/ > /e/ változásnak, mely egyes rétoromán, észak-olasz, arezzói toszkán és délkelet-itáliai nyelvjárásokban megtalálható (vö. TAMÁS 1978, 46.).

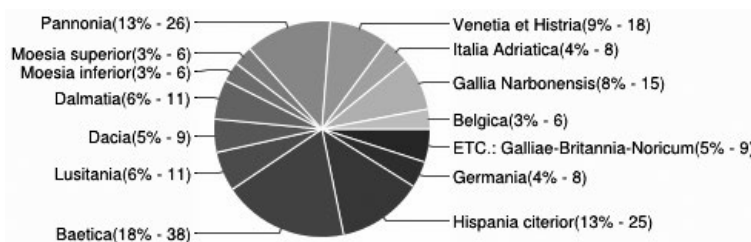
²² FEHÉR 2007, 332.

²³ u > O (2 db), o: > V (1 db).

²⁴ é: > I (1 db), í: > E (1 db), e > I (1 db), i > E (1 db), i (+ voc) > E (1 db).

²⁵ HERMAN 1985, 22.

²⁶ Az LLDB adatbázisának statisztikája szerint az E~I tévesztés a korszakban összbirodalmi szinten, ha nem vesszük figyelembe az archaikus írásmóddal vagy morfoszintaktikai okokkal is magyarázható adatokat, háromszor-négyszer gyakoribb az O~V-nál, amely hozzá képest csupán 23%. Ha a statisztikai számításba be vesszük a morfoszintaktikai változásnak is tekinthető adatokat, az O~V felcserélésének aránya 26%-ra nő; ha viszont az esetleges archaizmusokat is hozzá vesszük, az O~V részesedése 51%-ra ugrik fel. Mindez bizonyítja, hogy a korszakban (egyes területeken) rendkívül elterjedt volt az archaizáló írásmód, ami azonban nem feltétlenül zárja ki az archaikus írásmód mögött valós hangtani okok létezését.

4. diagram. Az O~V tévesztés előfordulása a birodalomban a Kr. u. 1–2. században

Komoly gondokba ütközünk viszont, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a nyelvi romanizációs időszak összes aquincumi O~V tévesztési adatát, beleértve a csak valószínűleg ide datálhatóakat is: sajnos szinte mindegyik adatunk értelmezhető más jelenségnek is,²⁷ sőt, egyes esetekben pl. az archaizáló írásforma valószínűbb, mint a megváltozott ejtés. Fenntartással kell kezelnünk tehát az E~I tévesztéshez képest viszonylag magas O~V százalékot. Ugyanakkor a fenti O~V előfordulási adatok minden provinciában többnyire archaikus írásformák (ált. az *-uus* végződés régies *-uos* alakjai), így összbirodalmi szinten is megállapíthatjuk, hogy a veláris hangsor többé-kevésbé még mindenhol érintetlen. Ha pedig meggondoljuk, hogy a túlzott arányszámban előforduló archaizmus akár árulkodó jel is lehet, és a régies alakokhoz való ragaszkodás mögöttes hangtani okokra is rámutathat, felmerül a kérdés: lehetett-e vajon az archaizmus és más felszíni tünetek mögött hangtani ok vagy egyéb magyarázat a kora-aquincumi O~V adatok relatív gyakoriságában? Miért találunk egy városban több O~V tévesztést az 1–2. századból, mint máshol egész provinciákban?

Ha az O~V keveredés magasabb aránya még nem is jelenti a magánhangzórendszer veláris eltolódását ebben a korban, de minthogy mind Pannonia, mind Aquincum latinsága a 2. század végére valóban erőteljesebben változik majd az /o/–/u/ hangok esetében, mint a birodalmi átlag, a kora-aquincumi adatok talán ezt a folyamatot jelzik előre a nyelvi romanizáció időszakában. Az aquincumi latinságnak erre az O~V fúzióra való ráhangoltságára pedig lehetséges magyarázatot találunk, ha az O~V felcserélés birodalmi előfordulásait ábrázoló 4. diagramra még egy pillantást vetünk Aquincum kolonizációjának szempontjából. Akár az archaizmusra, akár a későbbi veláris eltolódásra magyarázatot adhat az itt szolgáló és letelepedő hispán veteránok jelenléte:²⁸ a 4. diagramon láthatjuk, hogy időszakunkban az /o/–/u/ hangszínfúzió 37%-a az Ibériai félszigeten adatolt,²⁹ ahol Baeticában főleg archaizmusról, Hispania Citeriorban pedig valószínűleg dialektális jegyről van szó. Magas előfordulási számot találunk Venetia–Histriában is (az 1. század közepéig még ez vezette a statisztikát), ami további magyarázatul szolgálhat, mivel Pannonia, így Aquincum benépesítésében is nagy szerepe volt a Venetia–Histria térségéből érkező iparos és

²⁷ Kettő a *vivus* melléknév VIVOS-ként való írásmódja (RIU 6, 1308; TitAqu 2, 600, 7) mely gyakori archaizmus. A harmadik adat (CVM... CELSINV FILIO; TitAqu 1, 197, 9) esethasználati hiba is lehet, a negyedikben (OF < Ufentina < Oufentina; TitAqu 2, 677, 2) nem biztos, hogy /u/ > /o/ átalakulás történt; a VISO < visu (TitAqu 1, 310, 4), ha nem a IV. decl.-ós *visus*-ból hanem a II.-os *visumból* van, nem hibaadat. Egyedül a MATOMARVS < Matumarus (TitAqu 2, 1010/3, 1) név mutat kétséget kizáróan O~V keveredést, de idegen névként kisebb az információértéke, azonkívül máshol is szerepel ebben a formában, s mivel nagyon ritka előfordulása, nem tudhatjuk, nem pont az O-val írott alak volt-e a helyes.

²⁸ ZSIDI 2002, 30. Hispán katonák voltak Aquincum első római lakói között is. Aquincum területén Kr. u. 45–50 körül létesített tábornak az *ala Hispanorum I*, majd 69–107 között az *ala Hispanorum Auriana*. Ezek mellett és később is számos más hispán alakulat szolgált Pannoniában.

²⁹ Az LLDB adatbázisának jelenlegi gyűjteménye alapján (2015. március).

kereskedő telepéseknek,³⁰ akik szintén magukkal hozhatták e jelenség magvait, mely azután Pannoniában még jobban kiteljesedett.³¹

Akárhogyan is magyarázzuk a kora-aquincumi O~V tévesztés viszonylag magasabb arányát, egy dolog biztos: az érett aquincumi latinságban az átlagosnál intenzívebb lesz a veláris magánhangzók átalakulása, és ennek a folyamatnak a gyökereit valahol a nyelvi romanizáció időszakában kereshetjük. Ezt a folyamatot fogjuk a Herman-féle relatív frekvencia-vizsgálat módszerével megvizsgálni az aquincumi latin nyelv következő időszakában, amikor az E~I–O~V tévesztések a statisztikai elemezhetőség szempontjából már sokkal relevánsabb mennyiségben fordulnak elő nemcsak Aquincumban, hanem a birodalom egészében is.

V/I/voc (ante voc) > Ø. Az /i/, /u/ illetve más magánhangzók rákövetkező magánhangzó előtti kiesése (8 db 8% [12 db 7%]) Aquincumban kétszerese a korabeli birodalmi átlagnak (4%), az ebből az időszakból származó adatok többsége azonban hanyagul kivitelezett ligatúrának is értelmezhető.³²

Y~V~I. A birodalmi átlaggal megegyező gyakoriságú az Y~V~I írásjelek felcserélése, mely mögött az a – már az ólatin és klasszikus korban is regisztrálható – jelenség áll, hogy a köznyelvben az Y ejtése /i/ és /u/ között ingadozott. Az Y > V elírások magas aránya³³ jelzi, hogy ekkoriban még határozottan az /u/ ejtés dominálhatott.

VV/II > V/I. Az /uu/ és /ii/ hangok összevonása általános jelenség ekkor a birodalomban és Aquincumban is (5 db 5% [12 db 7%]), de az aquincumi feliratokon legfeljebb csak fele olyan gyakori, mint a korabeli birodalmi átlag (13%).

Ha az összes potenciálisan erre az időszakra datálható hibákat nézzük, az O~V [5 db] és Y~V~I változások [13 db] vagy a *contractiós* hibák (VV/II) száma [12 db] mellett elmarad az E~I [7 db] keveredése, mely a legaktívabban fuzionáló hangpár a birodalom egészében: ehhez képest az E~A [4 db] váltakozás majdnem olyan kiemelkedő, mint az O~V [5 db], így, bár nagyon kis számú adat áll rendelkezésünkre, óvatosan feltételezhetjük, hogy az erre a 167-ig tartó periódusra jellemző aquincumi latinság hangszínét ez a két hangváltozás adhatta meg.

1.2. Mássalhangzórendszer

A mássalhangzórendszer hasonlóképpen konzervatív ebben az időszakban: noha az összes újíto jellegű hibák aránya a helyesírási és a kvázi-helyesírási (M, H, NS; PH/TH/CH) hibákhoz képest 40% (42 db [58 db 35%]), ez a viszonylag magas szám láthatóan nem a mássalhangzórendszer intenzív átalakulásából adódik, hanem inkább az írástechnikai és kvázi-helyesírási hibák alacsony számának köszönhető.³⁴ Négy jelenséget lehet kiemelni:

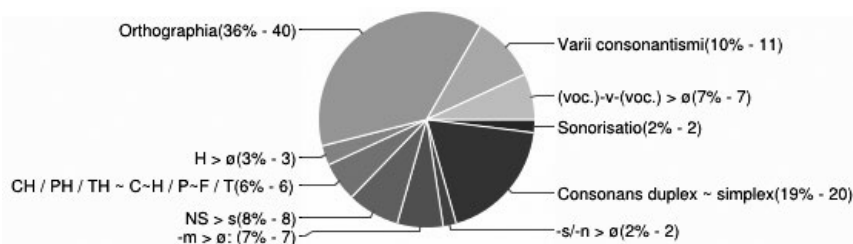
³⁰ BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 54–56, 70.

³¹ Megjegyzendő, hogy a fenti adatok alapján az /o~/u/ fúzió valószínűleg a kelta szubsztrátumú területeken terjedt el leggyorsabban, és a Pannoniában meglévő kelta dialektusoknak is szerepe lehetett abban, hogy Aquincumban a további századokban is a birodalmi átlagnál erőteljesebben zajlott a veláris hangsor változása.

³² Pl.: ANENSIS < *Aniensis* (TitAqu 2, 1009, 2); FILVS < *filius* (RIU 6, 1343, 2); SAE < *suae* (TitAqu 2, 566, 6).

³³ Ha az összes, a korszakra valószínűsíthető adatot nézzük: Y > V [7 db], Y > I [3 db], I > V [2 db], I > Y [1 db].

³⁴ Ez amiatt is lehet, hogy olyan hibák mint a szóvégi /-m/ lekopása, az /ns > s/ változás vagy az aspiráták egyszerűsödése, még nem volt nagyon előrehaladott ebben az időszakban, így alacsonyabb számban mutatkoznak meg a kvázi-helyesírási hibák között. Ez esetben ezeket a hibákat inkább az aktív változások közé sorolhatnánk, mintsem az *Errores quasi orthographici* közé.

5. diagram. Az aquincumi mássalhangzórendszer (41–167) a technikai hibákhoz viszonyítva

Simplex-duplex. A gemináták, különösen az LL és NN hangok, a korszak végéig egyre gyakrabban jelennek meg egyszerű mássalhangzóként írva [26 db 15%].

Sonorisatio. Ha tekintetbe vesszük a korszakra nemcsak biztosan, hanem valószínűleg datálható adatokat is [6 db], akkor ki kell emelnünk az intervokális mássalhangzók zöngésségének változásait. A regisztrált hibaadatok kivétel nélkül zöngétlenedést mutatnak (pl. MAC < *magistris*, TitAqu 1, 364, 10), de ez a kép csalóka lehet, ugyanis szinte kizárólag /g/ > /k/ zöngétlenedést találunk, a C pedig sok esetben csupán igénytelenül vésett G betűként, vagy a /g/ hang egy egyszerűbb, archaikus gyakorlat³⁵ által is szentesített írásmódjaként is értelmezhető. Észlelhető egy kezdődő tendencia a szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése irányában.

-S/-N > Ø. Fontosabb és biztosan valós adatok a szóvégi mássalhangzók lekopására utaló első jelek (2 db [5 db]). A legtöbb adat a szóvégi -S lekopására van, amely szintén egy olyan folyamatot folytat, ami már az ólatinban megkezdődött.³⁶

V intervocalis. Megemlítendő még az intervokális /w/ hang kiesése, bár ezek között sok olyan alak is szerepel, mint a VIVS forma, mely lehet egyszerű rövidítés vagy lemaradt-lekopott ligatúra is.³⁷

1.3. Morfoszintaxis

A szintaxis területéről van a legkevesebb hibaadatunk,³⁸ amiből a klasszikus normanyelvi szabályok uralmára következtethetünk. Az esethasználattal kapcsolatos hibák a korszak elején főleg a dativus–genitivus egymással³⁹ és az ablativusszal illetve nominativusszal való keveredését mutatják (9 db⁴⁰ [11 db]), a helyesírási hibák és a többi morfoszintaktikai hiba összesített számához

³⁵ ADAMIK 2009, 150–153. Hasonlóképpen a geminátákat sem jelölte az archaikus latin, ez a szokás azonban a /g/ > C írásmóddal ellentétben nem élt tovább díszítő-archaizáló funkcióban.

³⁶ ADAMIK 2009, 178–179.

³⁷ Ahol a ligatúra a legkevésbé valószínű, az a VIA < *viva* (TitAqu 2, 590, 10) adat; érdekes módon az LLDB gyűjteményében csak két másik ilyen alak található és ebből az egyik szintén Pannoniában (RIU 5, 1178, 5), a másik a szomszédos Noricumban (Leber 223, 2).

³⁸ 60 db, az összes hibajelenség 26%-a, vagy 83 db [23%], ha az összes potenciálisan ide datálható adatot nézzük. A 60 biztosan datálható alakból 17 db a *pius* felsőfoka *pietissimus*-ként, 3 db a *posuit* vulgáris perfectum-változata (*posit*), további 9 db pedig nyelven kívül kulturális tényezőkből eredeztethető (pl. archaizmus, grecizmus, ritka szavak vagy nevek, hiperkorrekció stb). Így 31 db [46 db] értékelhető adat marad a szintaxisra vonatkozóan, ami 31% [31%] a helyesírási és egyéb kulturális fokmérő adatokhoz viszonyítva.

³⁹ PANA GARV|ONI F < *Pana Garvonis filia* (TitAqu 2, 688, 2–3). Ennek oka feltehetőleg az, hogy a dativusszal már korábban is lehetséges volt birtokviszonyt kifejezni, a vulgáris latinban azonban ez mindinkább elfogadottá vált, vö. HERMAN 2003, 49. A korszakban szintén túlsúlyos a gen.–dat. keverése a szomszédos Dalmatiában, míg Moesia és Venetia–Histria inkább az acc.–abl. eseteket vonja össze, ld. ADAMIK 2014.

⁴⁰ nom./abl. pro gen.: 4 db, dat. pro gen.: 1 db, nom./abl. pro dat.: 1 db, gen. pro dat.: 1 db, dat./abl. pro nom.: 1 db, nom. pro abl.: 1 db.

képest 9% [7%]). Az ezek között főleg a korszak elején előforduló nominativus-használat függő esetek helyében (5 db) inkább a bennszülött feliratállítató rosszul vagy kevésbé elsajátított latinját jelzi, mintsem nyelvi változást. A korszak során fokozatos eltolódást láthatunk az accusativus ablativusszal vagy nominativusszal történő keverése felé (2db [3 db⁴¹]), és a következő korszak elejétől már ez a hibamodellel dominál. Ennek oka a szóvégi *M caduca* egyre teljesebb eltűnésében keresendő, aminek következtében az I. declinációs accusativus egybeesik a nominativus és ablativus esetekkel, a III–IV. declinációkban pedig az ablativusszal, s ezen modell alapján e három eset az összes declinációban az összeolvadás irányába mozdul.

Declinatio. Ezzel párhuzamosan megindul a declinációk, főleg a II. declinatio III. és IV. declinációkkal történő keveredése (a valószínűleg ide datálhatóakkal együtt 7 db előfordulás), amit az esetek tévesztése, az /o/-/u/ fúzió és a szóvégi /-s/ lekopása is elősegít.⁴²

Pientissimus, posit, co~con. A szóképzés normanyelvtől eltérő jelenségei között a *pientissimus* alak *piissimus* vagy *maxime pius* helyett már a korszak elejétől jelentkezik (17 db [20 db]), és egyeduralkodónak tekinthető. A korszak közepétől terjed el a *co-* praefixum használata *con-* helyett (3 db [5 db]). Adatolható a korabeli Aquincumban a *posuit* vulgáris perfectum-változata a *posit* (3 db).

2. Az érett aquincumi latinság időszaka (168–267)

A Marcus Aurelius alatti markomann–kvád–szarmata háborúk (167–175, 178–180) nagy pusztítást végeznek, és a második nyelvtörténeti korszak elején egy időre a feliratok is megriktulnak.⁴³ A gyors regenerációt követően Septimius Severus idején 194-ben Aquincum *colonia* rangra emelkedik, és megkezdődik Aquincum kulturális virágkora, melyről az építkezésekkel megszapordó feliratok tömege tanúskodik. Az érett aquincumi vulgáris latin nyelv a 2. század utolsó harmadára kiforrott formájában jelenik meg, a birodalomszerte ismert vulgáris latin jelenségek mindegyikével.

Az aquincumi latin nyelv virágkorára 633 [949] hibaadatot találtam (köztük 89 [135] alternatív értelmezésűt), tehát a nagyobb számadatok révén sokkal valószerűbb képet kaphatunk a korabeli nyelvi viszonyokról.

Orthographia. A sokkal nagyobb számú felirat és hibajelenség ellenére az írástechnikai hibák relatív frekvenciája (104 db 16% [166 17%]) közel ugyanakkora, mint az előző periódusban (18% [20%]). Ez azt jelzi, hogy még mindig nem számolhatunk be a normanyelvtől elszakító jelentős átalakulási folyamatokról.

Errores quasi orthographici (M, H, NS; PH/TH/CH; AE). Néma növekedés tapasztalható a kvázi-helyesírási hibák számában (173 db 27% [262 db 28%]), különösen, ha az írástechnikai hibákhoz képest nézzük: míg az előző korszakban közel egyenlő volt a számuk, most a kvázi-

⁴¹ Ezek között csak egy adat nem magyarázható az *M caduca* lekopásával: MENSIBVS VIII DIES VII < *menses VIII dies VII* (RIU-S 231, 3), mely legkorábban a vizsgált korszak utolsó harmadára datálható (legkésőbb 250-ig). Időtartamot jelölő accusativus helyett időpontot jelölő ablativusban van a *mensibus*, bár megfordítva is lehet, ami azonban mindenképpen nemnormatív használata lenne az ablativusnak accusativus helyett.

⁴² Pl.: PANA GARV|ONI F < *Pana Garvonis filia* (TitAqu 2, 688, 2–3), mely értelmezhető akár dat. < gen.-ként, akár II decl. < III. decl.-ként is, de az egész mögött az /-s/ > Ø hangtani folyamat is állhat.

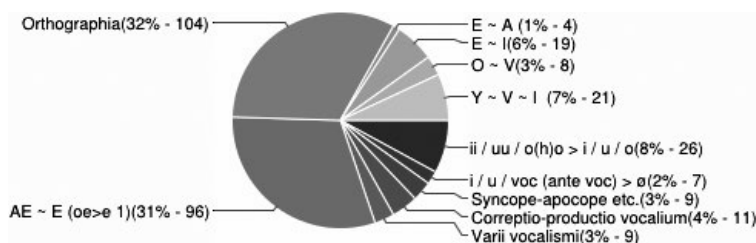
⁴³ BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 80.

helyesírási hibák aránya majdnem duplája a tisztán írástechnikai hibákénak (a pontos megoszlásokat ld. a mgh- és msh-rendszernél: 6–7. *diagramok*). Ez valószínűleg azt a folyamatot tükrözi, hogy ezek az ejtésben már évszázadok óta ingadozó, sorvadó hangok, műveltségi-normatív ejtémódok mostanára valóban teljesen kivesztek a helyi köznyelvből. A már amúgy is alig ejtett -M *caduca* lekopása 7%-ról 11%-ra ([5%]→[9%]) nő az összes mássalhangzó-változás és az *Orthographia*-hibák összegéhez képest, ami arra utalhat, hogy ebben az időszakban immár végleg pusztá írásjellé válik. Az -M *caduca* egyszerű írásjellé változását, azon túl, hogy a mássalhangzó-hibákon belül százalékaránya megduplázódik, az olyan példák jelzik, ahol valójában magánhangzóra végződő szóhoz is odavésik (2 db ilyen hiperkorrekciós példánk van a korszakból), nem tudván mikor kell, vagy nem kell a szó végére. A másik leglátványosabb jele egy folyamat lezárulásának és az aquincumi latin köznyelvnek a kor tipikus birodalmi vulgáris latinjába való betagozódásnak az AE~E keveredés kiugróan magas százaléka, amely önmagában is majdnem egyenlő az összes írástechnikai hibák százalékalával.⁴⁴ A PH esetében szintén döntő fordulat zajlik le: a 3. század elejére a /p/ ejtés helyett az /f/ ejtés kerül túlsúlyba.

Ezek a klasszikus hibák azonban kezdenek kisebbségbe kerülni a nyelv újító tendenciáival szemben: új, a klasszikus latinban nem létező hangváltozások jelennek meg és veszik át fokozatosan arányukban a vezetést a klasszikus -M, NS, H és AE hibáktól. Mindez jele annak, hogy egy új korszak köszöntött be az aquincumi latin nyelvben, amely már egy protoromán nyelv irányába mutat, egy nyelv felé, aminek kialakulni már nem marad ideje.

2.1. Magánhangzórendszer

A korszakot látványos változások nyitják meg a magánhangzórendszer terén, különösen a palatális-veláris hangszínfúzió esetében. Az összes újító jelenségek aránya 37% (114 db [341 db 35%]), ami enyhe növekedés az előző időszakhoz képest.

6. diagram Az aquincumi magánhangzórendszer (168–267) a technikai hibákhoz viszonyítva

E~I, O~V. A 2. század végére az E~I keveredés (19 db⁴⁵ 6% [33 db 7%]) – mindenek előtt a hangsúlytalan /e/ I-ként írása – válik immár kétségtelenül az aktívabbik hibatípussá, ahogy mindenütt a birodalomban. Míg az előző időszakban az /o-/u/ hangok statisztikai ritkaságukhoz és a birodalmi átlaghoz képest jóval nagyobb arányban mutattak hibajelenségeket, az E~I tévesztés most már több mint kétszer gyakoribb a feliratokon az O~V-hoz képest. A 3. század közepére az

⁴⁴ Ha az összes hibák számához viszonyítjuk, az AE~E tévesztés 15% az *Orthographia*-hibák 16%-a mellett, ha csak a magánhangzórendszer hibái és az *Orthographia* kombinációjához képest nézzük, az AE~E aránya 31%, míg amazé 32%.

⁴⁵ e > I (6 db), i > E (6 db), i > E (2 db), e > I (2 db), e > I (1 db), e (+ voc) > I (1 db), ae > I (1 db).

aquincumi magánhangzó-változások meghatározó folyamatává válik az E~I fúziója, ami megfelel a vulgáris latin tendenciának az egész birodalomban, ám ez a jelenség intenzitásában még mindig messze elmarad a korszakban elvárhatótól. Az O~V összemosódása (8 db⁴⁶ 3% [11 db 2%]), immár számos kétségtelenül hangtani okokra visszavezethető példával,⁴⁷ továbbra is gyakoribb a birodalomban átlagosnál, ami a korszakban a pannóniai latinság jellegzetessége lehetett.⁴⁸ Ha kiszámoljuk az E~I–O~V tévesztések egymáshoz képesti arányát a fenti adatokból, akkor azt kapjuk, hogy Aquincumban az O~V tévesztések aránya 30% volt. Hogy ez miként aránylik a birodalom többi részének O~V tévesztéseihez képest, célszerű egy tágabb időszakra nézve megvizsgálni, hogy a nagyobb adatmennyiség statisztikailag reprezentatívabb legyen, és hogy egyben lássuk a most vizsgált korszak végéig akkumulálódó tendenciákat. Az alábbi táblázat szemlélteti a birodalom összes LLDB-ben feldolgozott területeinek E~I–O~V hibaarányait a Kr. u. 1–267 közötti időszakban az archaikus írásmódok figyelembe vétele nélkül.⁴⁹

2. táblázat. Az O~V tévesztések százalékaránya a birodalomban az E~I tévesztésekhez mérve Kr. u. 1–267 között

provincia	O~V tévesztés		provincia	O~V tévesztés	
összbirodalmi adatok	109 db	21%	Dacia	12 db	20%
Hispania Citerior	19 db	45%	Germania (<i>inf. et sup.</i>)	8 db	13%
Pannonia (<i>inf. et sup.</i>)	26 db	32%	Dalmatia	3 db	12%
Italia Adriatica (<i>Transpadana., Samnium, Apulia-Calabria</i>)	2 db	25%	Gallia Narbonensis	1 db	5%
Lusitania	6 db	22%	Baetica	1 db	3%
Venetia–Histria	4 db	21%	Etc.: Britannia, Belgica, Aquitania, Lugdunensis, Noricum	10 db	26%
Moesia (<i>inf. et sup.</i>)	17 db	20%			

A táblázatból láthatjuk, hogy a birodalom egészében az /o~/u/ fúzió aránya a palatális hangsoréhoz képest 21%, tehát azok a területek, ahol ennél több van, gyaníthatóan aktívabb változáson mentek keresztül a veláris magánhangzók tekintetében. Pannonia aránya kimagaszló, egyedül Hispania Citerior múlja felül, ami nem hagy kétséget: az aquincumi O~V tévesztések aránya (30%), összhangban Pannonia magasabb részesedésével, valóban egy, a birodalom átlagánál intenzívebb változási folyamatra utal az /o/ és az /u/ hangok esetében. Ugyanakkor a pannóniai százalékot Hispania Citerior 45%-os arányával összevetve megerősítést nyer korábbi gyanúnk, hogy a Hispaniából érkező katonai alakulatok is szerepet játszhattak ebben a veláris eltolódásban.⁵⁰

⁴⁶ u > O (3 db), o > V (2 db), ú > O (1 db), u: > O (1 db), o: > V (1 db).

⁴⁷ Pl.: ASTOR < *Asturum* (TitAqu 2, 571, 8), DVLCEÑO < *Dolicheno* (TitAqu 1, 164, 2), FOTVES < *futuis* (TitAqu 3, 1371b, 1).

⁴⁸ A fenti táblázat a szélesebb időszáv adatait mutatja, de a veláris hangsor változásának intenzitása az érett aquincumi latinság időszakára (Kr. u. 168–267) nézve nem kevésbé jelentős. Az LLDB adatainak tanúsága szerint a birodalom Pannonián kívüli területein a biztosra datálható E~I–O~V tévesztések egymáshoz viszonyított aránya az archaikus írásmódok mellőzésével ebben az időszakban 84%–16% az E~I javára, míg Pannoniában 25% az O~V tévesztésé; ez több mint másfélszer gyakoribb a birodalomban ekkor átlagosnál. Más következtetésekre jutott FEHÉR 2007, 353–356.

⁴⁹ Az archaizáló írásmódok beleszámítása az -uus/-vus végű szavak régies -uos/-vos írásmódja miatt az O~V tévesztések arányát növelné szignifikánsan, mely azonban félrevezethetne minket, ld. 26. lábjegyzet.

⁵⁰ Többek között pl. Pannoniában állomásozott az *ala Hispanorum Aravacorum*, az *aravacus* törzs pedig Hispania Citeriorból származik.

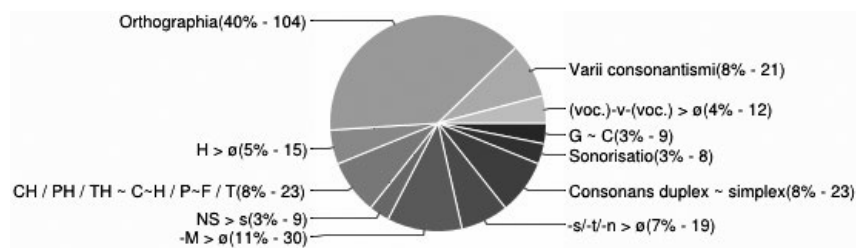
Y~V~I. Szintén korszakhatár-jellegű változás történik az Y ejtésében: a feliratok tanúsága szerint ennek a periódusnak a végére, a 3. század közepén, az eddig még túlnyomórészt /u/-nak ejtett Y már döntően /i/-nek hangozhatott (pl. BITHINIA > *Bithynia*, TitAqu 2, 602, 4).⁵¹

Correptio. Új folyamat észlelhető a megszaporodó feliratos hexametereknek köszönhetően: a hosszú magánhangzók hangértékének ingadozása. Legnagyobb számban a hangsúlytalan magánhangzók megrövidülése tapasztalható (8 db [11 db]).⁵²

Syncope. Ezzel párhuzamos a hangsúlyos szótagot követő magánhangzó kiesésének, a *syncope posttonicának* a megszaporodása (5 db [6 db]).

2.2. Mássalhangzórendszer

A mássalhangzórendszerben is számos új jelenség adatolható, illetve egyes korábbi jelenségek erősödése tapasztalható. A progresszív hibajelenségek aránya 33% (92 db [138 db 35%]) az írás-technikai és kvázi-helyesírási hibákkal szemben, ami egy továbbra is kifejezetten stabil állapotra utal.

7. diagram. Az aquincumi mássalhangzórendszer (168–267) a technikai hibákhoz viszonyítva

-S/-T/-N > Ø. A szóvégi /s/ nemejtése (10 db [17 db]) egyes pozíciókban⁵³ valószínűleg terjedni kezdett ebben az időben, de a szóvégi /t/ (6 db [8 db]) és /n/ hang (3 db [6 db]) is egyre gyengébben tartja magát. Bizonyos kontextusokban a szóvégi /s/ megtartása lehetett a jellemző, így például az I. declinációs többes szám jelzésére, ahol, mint látni fogjuk, még teret is nyert. A szóvégi /s/ eme változási folyamata hatással lesz a latin esetrendszer átalakulására is.

Simplex-duplex. Az /s/ hang intervokális helyzetben is gyengülőben van, ezt mutatja, hogy a kettős SS egy S-szel való keverése (8 db) veszi át a 3. század elején a gemináták egyszerűsödési folyamatában a vezető szerepet a likvidáktól.

Sonorisatio. Az intervokális mássalhangzók zöngésedése ugyan bizonyosan egyre gyakoribb, de a legtöbb esetben még csak a D~T [4 db] felcserélésével találkozunk. A szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlenedése az uralkodó tendencia.

G~C. A diagramon nagy számuk miatt immár külön szerepel ez a zöngesség-változás, ami valószínűleg továbbra is kakukktojás, és többnyire csak külső írástechnikai okok miatt keverednek.

⁵¹ 12 [15] db Y~I adatolható a korszakra 8 db Y~V ellenében.

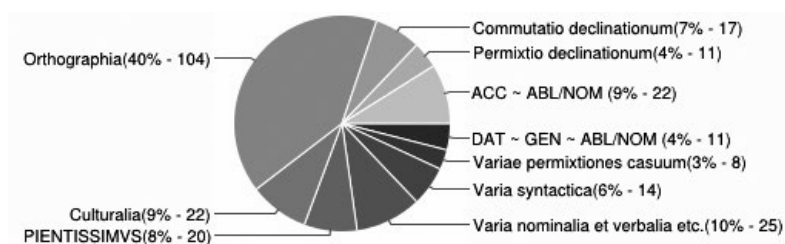
⁵² Például a TitAqu 2, 519. verses feliratán az 5. és 9. sorokban, ahol a MESES HABEBAT és a FLORES AMA esetében a pluralis végződés a szabályos hosszú -ēs helyett röviden skandálódna.

⁵³ Majdnem az összes biztosan erre a korszakra datálható példában a singularis nominativus -us végződéséből kopik le.

Varii consonantismi. Adatolható az a jelenség, amikor az /n/ hangot rákövetkező mássalhangzó előtt kivetik [6 db], illetve előfordul, hogy a /kw/ csoportból a /w/-t jegyző V-t nem írók vagy hiperkorrekten ott is írják, ahol nem kellene [8 db], ami egy /kw/ > /k/ változási folyamatot sejtet. Ez a jelenség a **V (ante voc) > Ø** típussal párhozamos folyamat lehet.

2.3. Morfoszintaxis

A morfoszintaxis valósidejű változásokat tükröző hibáinak aránya a helyesírási és egyéb kulturális fokmérő adatokhoz viszonyítva megugrik a nyelvi romanizáció időszakához képest. Míg a 2. század utolsó harmada előtt ez az arány 31% volt, az érett aquincumi latinság korszakában 43%-ban⁵⁴ találunk a nyelvtan változásaira utaló hibákat. Mindez igazolja, hogy Aquincum lakói igazi latin anyanyelvű romanizált közösséget alkotnak, a vulgáris latin élőnyelvi használatának minden korabeli jelenségével együtt.⁵⁵

8. diagram: Morfoszintaktikai hibák Aquincumban (168–267) a technikai hibákhoz viszonyítva

Intenzív átalakulási folyamat kezdődik az esethasználat terén (a fenti adatok 16%-a): az előző periódus vége óta uralkodó jelenség az accusativus ablativusszal vagy nominativusszal történő felcserélése; a szóvégi /-m/ teljes elvesztése után ez most még jellemzőbbé válik (22 db⁵⁶ 9% [28 db]). Az esetek összeolvadásának folyamatát az egyre erősebben munkálkodó /e/~i/ fúzió és a szóvégi /-s/ lekopása gyorsítja, ami egyes számban számos névszói eset hangtani egyezéséhez vezet, így például a III. declinatio dativusa és ablativusa mind *i-*, mind mássalhangzótövé szavak esetében összekeveredik, és maga a két külön eset jelentésben is fokozatosan eggyé válik.⁵⁷

Declinatio. Hasonló okok miatt felgyorsul a declinációk összeolvadása (*Permixtio declinationum*) is, a II. declinatio III. és IV. declinációkkal történő felcserélése (7 db [11 db]) mellett már az I. declinációnak a II–III–IV-kel való keverése (2 db [3 db]) is megindul: a korszak közepétől, a 3. század első évtizedeitől, a declinatio-rendszer összeomlását megelőző előjeleknek vagyunk tanúi Aquincumban.

Commutatio declinationum. Korszakváltó újítás az I. declinációban a pluralis nominativus -AS végződése -AE helyett (5 db [8 db]), amely már az újlatin nyelvek irányába mutat. Itt való-

⁵⁴ Az eredményt az *Orthographia*, *Culturalia* és *PIENTISSIMVS* adatokon kívüli jelenségek százalékainak összeadásával kapjuk.

⁵⁵ A nagyon magas fokon romanizált 2–3. századi Aquileiában például, bár a magas kulturális színvonal miatt sokkal kevesebb a hibák száma, ugyanez a nyelvtani hibaarány 35% az LLDB adatai szerint.

⁵⁶ nom./abl. pro acc.: 13 db, nom. pro acc.: 4 db, acc. pro abl.: 3 db, abl. pro acc.: 2 db.

⁵⁷ HERMAN 1968, 371. A morfológiai hibaként is kódolható adat közül 4 esetben gyanúsítható az ablativus -e > -i változás, és ilyenkor nyomós okunk van feltételezni, hogy a hiba nem annyira a hangtani változások, hanem inkább a dativus és az ablativus esetek egybeolvadásának következménye.

színúleg nem az accusativus nominativus helyetti használatáról van szó, hanem a névszóragozás ragjainak átrendeződéséről: míg singularisban tőmagánhangzóra végződő alakot igyekszik előnyben részesíteni, pluralisban egységesen egy /-s/ végű alakra törekednek az összes névszó számára. Megemlítendő még a singularis genitivus -AES/ES a szabályos -AE helyett (5 db), azonban itt többnyire görög eredetű nevekről vagy feliratállítatókról van szó.

Varia nominalia et verbalia. Az eddigi pár, a ragvégződéseket mutató hangtani változástól, illetve a *posuit* perfectum *posit* és más variációitól eltekintve jóformán érintetlen igeragozási rendszeren is megjelennek az első repedések, azonban egyik jelenség sem adatolt olyan mennyiségben, hogy érdemben szóljunk róla.⁵⁸ A szóképzésben és a nemek használatában adatolt néhány normanyelvtől eltérő forma.⁵⁹

Culturalia, pientissimus. Az olyan kulturális fokmérő adatok mint a *pientissimus* gyakorisága és az *Orthographia* hibák mellett itt egy *Culturalia* gyűjtőnévű adathalmazt is tartalmaz a diagram, amely nyelvtanon kívüli kulturális tényezőkből eredeztethető (pl. archaizmus, grecizmus, ritka szavak vagy nevek, hiperkorrekció stb.) adatok egyvelegét tartalmazza. Meglepő módon a *pientissimus* adat relatív frekvenciája nagyon lecsökkent az előző időszakhoz képest (17%-ról 8%-ra), és ez is azt jelzi számunkra, hogy ebben az időszakban új folyamatok kerültek előtérbe: megindult a névszóragozás átalakulása.

3. A késő-aquincumi latinság időszaka (268–410)

Az érett aquincumi latin nyelvkorok utolsó harmadában, a 3. század közepének viharaiiban a dunai *limes*re özönlő barbár támadások Aquincumot sem kímélik:⁶⁰ a város fénykora véget ér és a nyelvemlékek ismét elhalkulnak. 268-tól beköszönt az aquincumi latin utolsó korszaka. Diocletianus és Constantinus *limes*-reformjai után Aquincum összezsugorodik,⁶¹ a 4. század elejétől elveszti önállóságát, fokozatosan elnéptelenedik,⁶² és a 378-as szarmata–kvád betörés után az 5. század elejére szinte lakatlanná válik,⁶³ s a térség római kori története lezárul.

Sajnos a város hanyatlása a késő-aquincumi latinság időszakára datálható adatok számán is megmutatkozik: a csupán 103 [326] (köztük 19 [52] alternatív értelmezésű) hibaadat statisztikailag sokkal nagyobb bizonytalanságban hagy minket, mint az előző periódusok bővebb adatmennyisége.

Orthographia. Errores quasi orthographici (M, H, NS; PH/TH/CH; AE). Ezeket a hibatípusokat, melyek együttesen a hibajelenségek 42% [45%]-át teszik ki (közel fele-fele arányban), e korban már minden fenntartás nélkül pusztán helyesírási fokmérőnek tekinthetjük.

⁵⁸ Változások a perfectum-tővekben, futurum használata praesens helyett, aktív–passzív–deponens formák keverése.

⁵⁹ Praefixumok variációja (főleg *co-~con-* keverés), recompositiós jelenségek, hímnem használata nőnem helyett stb.

⁶⁰ BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 106–109.

⁶¹ BARKÓCZY – BÓNA – MÓCSY 1963, 120–121.

⁶² ZSIDI 2002, 119.

⁶³ ZSIDI 2002, 121–122.

3.1. Magánhangzórendszer

A három vizsgált időszak során növekvő tendenciát tapasztalhatunk a magánhangzó-változások súlyában a többi alrendszer arányaihoz képest az összes hibajelenség számához viszonyítva. Míg a nyelvi romanizáció időszakában 15%, az érett latinság periódusában 18%, a késő-aquincumi latinban már 23% a magánhangzó-jelenségek aránya, ami megfelel annak a tapasztalatunknak, hogy a birodalom egész területén a magánhangzórendszer általában hamarabb és könnyebben esett áldozatául a nyelvtörténeti folyamatoknak. Ebből az újító jelenségek aránya 39% [36%], azonban ha leszámítjuk az írástechnikai hibákat és a pusztán helyesírási jelként funkcionáló AE körüli hibákat, akkor 60%-ot kapunk: ugyanez az arány az előző időszakban csak 54% volt. A kezdetektől egyenletesen és biztosan növekvő tendencia megkérdőjelezhetetlen jele annak, hogy a klasszikus latin magánhangzórendszer eredeti formájában lassan megszűnik létezni.

E~A. A latin nyelv jelenlétének legvégéig határozottan kimutatható a helyi jellegzetesség, pannonizmus, az E~A keveredés. Noha erre az utolsó idősakra nincs biztosan datálható előfordulás, 2 db [1%] ekkorra is valószínűsíthető.

E~I, O~V. Korszakhatárt jelző fordulat következik be a palatális és veláris hangsorok változásainak arányában. A késő-aquincumi latinság periódusában a 3. század végétől az E~I keveredés lesz minden magánhangzó-változás közül a legaktívabb (5 db⁶⁴ 8% [17 db 9%]). Az O~V tévesztés (1 db 2% [4 db 2%], mind hangsúlytalan pozícióban) ezzel szemben visszaszorul, aránya már csak 17% [19%] az E~I-hez képest. A korszakban a birodalom Pannonián kívüli területein ugyanez 28%,⁶⁵ ami arról tanúskodik, hogy az összbirodalmi népi latin tendenciához képest Aquincum latin nyelvében az utolsó időkben már az /e~/i/ hangszínfúzió működött erősebben. Vajon tekinthetjük ezt a keleti, balkán-félszigeti vagy ún. kompromisszumos minőségi rendszer felé történő elmozdulás halvány jelének? A balkán-félszigeti magánhangzórendszer sajátja, hogy a hangsúlyos veláris magánhangzók hangszíne megőrződött, a hangsúlytalanok pedig egyöntetűen /u/-vá váltak.⁶⁶ Az aquincumi latinság mindhárom korszakából pedig összesen egy példánk van hangsúlyos veláris magánhangzó mutációjára: az összes többi esetben csakis a hangsúlytalan /o~/u/ fuzionált, ezen belül majdnem mindig az /u/ hang O-val történő lejegyzését találjuk. Bár csábító lenne, az alacsony adatmennyiség miatt mégsem vonhatjuk le azt a következtetést, miszerint a kompromisszumos minőségi rendszernek a hangsúlytalan veláris magánhangzók /u/ helyett /o/-ba összevont dialektális változatával lenne itt dolgunk; a gyanúval azonban élhetünk.

Az eddigiek mellett összesen 5 db olyan adatunk is van Aquincumból, ahol az E~IE keveredik egymással, ebből 3 db /ie/ > E, 2 db /e:/ > IE. Ezek közül 4 db datálható potenciálisan korszakunkra. Ez a hibajelenség nyelvtörténetileg látszólag nagyon előremutató, ám feltehetőleg itt nem a pl. az olasz nyelvből jól ismert kl. lat. *venit* > ol. *viene* diftongizációs folyamat kezdeti jeleire kell gyanakodni, sokkal inkább az /i/ rákövetkező magánhangzó előtti kiesése (ld. köv. hibatípus) lehet a magyarázat az olyan alakokra, mint pl. QVESCVENT < *quiescunt* (TitAqu 2, 799, 1). A jelenség fordítottja (/e:/ > IE) pedig valószínűleg hiperkorrekció (LIB|IES < *libens*, TitAqu 1, 303, 2-3). Mindenesetre a klasszikus latin magánhangzórendszer közelgő végső összeomlását jelzi a már egyre növekvő bizonytalanság az /e~/ie/ realizációjában.

⁶⁴ i > E (2 db), e > I (1 db), i (+ voc) > E (1 db), e > IE (1 db).

⁶⁵ Az esetleges archaikus írásmódú alakok kizárásával.

⁶⁶ TAMÁS 1978, 42–43.

VV/II > V/I. Y~V~I. V/I/voc (+voc) > Ø. Az /uu/ és /ii/ hangok összevonása (2 db 3%), az Y~V~I írásjelek felcserélése (3 db 5%), ezek a korábban oly domináns jelenségek mostanra az E~I hangsínfúzió árnyékában húzzák meg magukat. A 4. század elejétől a magánhangzó-kieséses jelenségek közül egyedül az /i/ hang rákövetkező magánhangzó előtti eltűnése adatolható (3 db 5% [8 db 4%]).

Syncope. Correptio. 3 db [7 db] syncopés jelenség datálható biztosan erre a korszakra, ebből 2 db hangsúly előtti, 1 db hangsúly után áll: ezt nem nevezhetjük szignifikánsnak. A magánhangzók kvantitás-vesztése viszont egyre gyakoribbá válik (5 db [10 db] 8%, tehát az előző időszak duplájára nő).

3.2. Mássalhangzórendszer

Az újító hibajelenségek aránya a helyesírási és kvázi-helyesírási hibákhoz képest 37%, tehát az előző periódus 33%-ához képest enyhe növekvést jelez, de azt is világosan mutatja, hogy a mássalhangzórendszer az aquincumi latin nyelv legvégéig megőrizte konzervatív jellegét. Ugyanakkor ebben az utolsó, késő-aquincumi latin nyelvkorszakban – a provincia feladása előtt – még láthatjuk a protorómán mássalhangzó-jelenségek előszelét is (ld. lejjebb).

-S/-T/-N > Ø. A szóvégi lekopások számaránya tovább nő (4 db 9% [13 db 9%]) az előző időszakhoz képest (7%). A biztosan erre az időszakra datálhatóak között nincsen /s/ lekopás, de a valószínű datálásúak közt 5 db is van.

PT/CT > T, NCT > NT. A PT > T, CT > T, és az NCT > NT hasonlóságokra, melyek a 4. század elejétől jelennek meg nyomokban, egy-egy példa adatolt (összesen 3 db).

TI (+voc). A /-ti-/ szótag elváltozása rákövetkező magánhangzó előtt az egyik legelőremutatóbb változás, ami Aquincumban fellelhető, és egyben a mássalhangzó-változások aquincumi latin nyelvtörténetének végét is jelzi. Összesen egy példa áll rendelkezésünkre: OPTACIANE < *Optatianae* (TitAqu 2, 520, 7), ami 290–350 közötti datálásával e jelenség egyik legkorábbi előfordulása lehet a birodalomban.⁶⁷ Noha csak egyetlen adat áll rendelkezésünkre, ez felülírni látszik Adamik Béla korábbi megfigyelését, miszerint Pannoniában a /-ti-/ palatalizációjára nincs bizonyítékunk.⁶⁸

3.3. Morfoszintaxis

A morfoszintaxis progresszív hibáinak aránya a helyesírással és az egyéb kulturális tényezőkkel is magyarázható hibákhoz képest 38% [40%], nagyjából az előző időszak szintje, de figyelembe kell venni, hogy ebből a korszakból csak nagyon kis mennyiségű adattal rendelkezünk, ami a statisztikát torzíthatja, s a valódi szám nagyobb lenne. A függőesetek növekvő összeolvadására utal, hogy csakúgy, mint az 41-től 167-ig terjedő első periódusban, a romanizációs korszakban, most

⁶⁷ Az LLDB összes hasonló változást mutató adatai közül ez az egyik legkorábbi datálású. A legkorábbi nagyobb számú előfordulások Venetia–Histria-hoz köthetők, majd Gallia, különösen Narbonensis területén adatolt hatalmas mennyiségben. Újabb párhuzam ezeknek a területeknek a hangtani fejlődésében? Ezen a ponton a meglévő adatmennyiség alapján merőben spekulatív lenne minden további megállapítás.

⁶⁸ „Mindent egybevetve Pannoniából csak a *d* [j] előtti palatalizációjára vannak példáink, a többi zárhangéra, tehát a *t*, és a *k* [j] előtti változására nincsenek.” ADAMIK 2011, 65. Vö. FEHÉR 2007, 388–389. Az OPTACIANE alak azonban mind a /-ti-/ , mind /-ki-/ szótag palatalizációjára következtetni enged.

ismét a dativus–genitivus egymással és az ablativusszal illetve nominativusszal való keveredése uralkodik (4 db,⁶⁹ a morfoszintaxis és az *Orthographia* összesített hibáinak 10%-a [9 db 7%]). A nominativus növekvő használata függő esetek helyében és a genitivus–dativus–ablativus fúziója (természetesen a továbbra is meglévő accusativusos keverések mellett), immár nem a bennszülöttek rossz latintudásából adódik, hanem az esetrendszer összeomlásának előjele, ami már a közelgő, ám Aquincumban soha el nem érkező protoromán időszakot hirdeti.

Az 5. század első éveiben az utolsó római korra datálható felirat végül idő előtt lezárja Aquincum latin nyelvtörténetét, ami örökre befejezetlen történet marad: ekkor már egy újlatin nyelv felé történő mozdulás halvány jeleit láthatjuk, ám Aquincum története hamarabb véget ér, mintsem a latin nyelv időbeli fejlődése véget ért volna.

VI. Összegzés

Az időrendi áttekintés során láthattuk, hogy Aquincum latin nyelve következetesen mutatott két helyi jellegzetességet, a viszonylag marginális /e~/a/ keveredését (ez többségében /a/ > /e/ irányú, de legtöbbször a hangsúlytalan rövid /e/ változik /a/-vá), és ami sokkal jelentősebb, a hangsúlytalan /o~/u/ hangszínfúzió kiemeltebb szerepét. Ez a hangsúlytalan /o~/u/ fúzió valószínűleg egységesen /u/ > /o/ irányban hatott, és a 3. század végétől háttérbe szorul a látványosabban meginduló /e~/i/ összeolvadás mellett. A palatális hangok ezzel szemben sokkal konzervatívabban őrződnek a késő-aquincumi latinság korszakáig, amikor is ezek változása átveszi a vezetést a veláris hangszínfúziótól. Az aquincumi latinság kezdeti korszakában a klasszikus hibák, a kvázi-helyesírási hibák dominálnak, szemtanúi lehetünk a még korábbi idehozott /ae/ > /e/ folyamat betetőzésének valamint a szóvégi /-m/ eltűnésének, melyek az érett aquincumi latinság korszakára, a 2. század utolsó harmadától már pusztán írásjelek. A 2. század végétől az aquincumi latin nyelvben nagyobb szerepet kapnak már az újlatin nyelvek felé mutató hangtani változások, különösen a veláris-, mellette pedig a palatális hangszínfúzió; észlelhető a hangsúlytalan magánhangzók megrövidülése. A 3. század során egyre határozottabban jelentkezik a szóvégi /-s/ és /-t/ lekopása, a gemináták gyengülése (likvidák, nazálisok és az /-ss-/), a szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (főleg /d > t/): azonban, noha a 4. század felé már egészen előremutató változások is észlelhetők (pl. a /-ti-/ , /kt/ , /pt/ esetében), az aquincumi mássalhangzórendszer mindvégig megmarad konzervatívnak. A nyelvtan is végig normakövetőként jellemezhető, a declinatiók rendszere viszonylag épen fennmarad, az esettanban eleinte a dativust és genitivist érintő hibák, az érett latinság korszakában inkább az accusativusszal kapcsolatos tévesztések, majd a végső időkben ismét a genitivus–dativus problémái kerülnek előtérbe.

Hogyan válaszolhatunk hát Frontónak, mivel felelhetünk a felvetésre, hogy Aquincum latin nyelve barbár és alulfelett romanizációs szinten állt volna? Az elemzés után kijelenthetjük, hogy Aquincum latin nyelve híven követi a birodalomszerte elterjed népi nyelvváltozatot, sőt, néhány ponton még konzervatívnak is tekinthetjük, a környező provinciákkal, főleg Venetia–Histria régióval, pedig többnyire rokon jellegzetességeket mutat.⁷⁰ Fronto kijelentését nem lehet általáno-

⁶⁹ Gen. pro dat.: 2 db, nom./abl. pro dat.: 1 db, nom./abl. pro gen.: 1 db. Az acc.–abl./nom. keverésére 2 db példa van: acc. pro abl.: 1 db, nom./abl. pro acc.: 1 db.

⁷⁰ HERMAN 1986, 2.

sításként értelmeznünk, hanem csak a zivataros század egyik tüneteként kezelendő, amikor félig romanizált barbárokat is soroztak már a *limes* mentén. Aquincum latin nyelve előrehaladott romanizációs fokot tükröz: nem érdemtelenül méltatja a 223-ból fennmaradt felirat: Aquincum – „colonia splendidissima”.⁷¹

Bibliográfia

- ADAMIK Béla 2009. *A latin nyelv története*. Budapest.
- ADAMIK Béla 2010. In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig. *Antik Tanulmányok* 54, 311–321.
- ADAMIK Béla 2011. Konszonáns i és vele összefüggő palatalizációk pannoniai latin feliratokon. In: BANKI Á. – TILLINGER G. (ed.), *AA.VV., Survivance du latin et grammaire textuelle. Mélanges offerts à Sándor Kiss à l’occasion de son 70e anniversaire*. Debrecen. 53–69.
- ADAMIK Béla 2012. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56, 91–105.
- ADAMIK Béla 2014. A számítógépes latin dialektológia műhelyéből: az esetrendszer átalakulásának területi különbségei a feliratos anyag tükrében. In: *Hereditas Graeco-Latinitatis I.: Studia moralia*. Debrecen. 9–31.
- BARKÓCZY László – BÓNA István – MÓCSY András 1963. *Pannonia története* (szerk.: Harmatta János). Budapest.
- FEHÉR Bence 2007. *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest.
- HERMAN József 1968. Latinitas Pannonica. *Filológiai Közöny*, 14, 364–376.
- HERMAN József 1985. *Új eredmények, új kérdések a román nyelvek kialakulási folyamatainak vizsgálatában*. (Akadémiai székfoglaló 1982. december 13.) Budapest.
- HERMAN József 1986. A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai. *Filológiai Közöny* 14, 1–15.
- HERMAN, József 2000. Differenze territoriali nel latino parlato dell’Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare. In: Herman J. – Marinetti, A. (eds.), *La preistoria dell’Italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica*. Università Ca’ Foscari di Venezia 11–13 giugno 1998. Tübingen.
- HERMAN József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest.
- KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám 2009–2011. *Tituli Aquincenses. Volumen I–III*. Budapest.
- MÓCSY András 1974A. *Pannonia a korai császárság idején*. Budapest.
- MÓCSY, András 1974B. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London – Boston.
- TAMÁS Lajos 1978. *Bevezetés az összehasonlító nyelvtudományba*. Budapest.
- ZSIDI Paula 2002. *Aquincum polgárvárosa: az Antoninusok és Severusok korában*. Budapest.

⁷¹ CIL III, 10481.

ANTIQUA & ORIENTALIA

Az ELTE ókortudományi könyvsorozatának, az *Antiqua et Orientaliá*-nak első klasszika-filológiai kötete a *Studia Classica*. Nem konferenciakötet, de a benne megjelent írások előzményei a XI. Magyar Ókortudományi Konferencián hangzottak el. Ennek megfelelően kíván sokszínűséget és egységet mutatni. A kötet fejezeteit az egykori konferencia szekcióinak vezetői szerkesztik: Bárány István az antik filozófiát, Bolonyai Gábor a görög irodalmat, illetve Ferenczi Attila a római irodalmi fejezetet. Ritoók Zsigmond nagyívű tanulmányát, amely a konferencia nyitóelőadásán alapul, kiemeltük a fejezetek élére. Az epikus előhangok következetes összehasonlító vizsgálata mutatja meg az olvasónak legáltalánosabb formában, hogy az ókori világ jelenségei, öröksége nem kötődik nyelvekhez, földrajzi határokhoz, de szorosan még korszakokhoz sem.

